

УДК 343.983:343.77

Боднар А. В. – здобувач науково-дослідної лабораторії з проблем експертно-криміналістичного забезпечення навчально-наукового інституту № 2 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

Форми використання спеціальних знань під час розслідування знищення або пошкодження майна

Висвітлено аспекти застосування спеціальних знань під час розслідування знищення або пошкодження майна. Виокремлено ключові причини неналежного рівня надання допомоги спеціалістів під час проведення відповідних слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: кримінальне провадження, спеціаліст, експерт, знищення або пошкодження майна, слідчі (розшукові) дії, судова експертиза.

Запорукою успішності викриття злочинів, ефективності їх розслідування та судового розгляду нині є активне застосування спеціальних знань, тобто знань у галузі науки, техніки, мистецтва, що уможливають одержання доказової інформації спеціально підготовленими особами. Цим знанням притаманні наукова обґрунтованість, надійність, можливість використання їх для виконання процесуальних завдань. Встановлення істини – складна багатоетапна процедура, що передбачає залучення масиву різноманітної інформації (не лише доказової, а й орієнтувальної). Спеціальні знання в кримінальному провадженні застосовують для пошуку, виявлення, одержання, закріплення фактичних даних (інформації), що підлягають установленню під час доказування. Таким чином, своєчасне й обґрунтоване застосування цих знань суттєво розширює можливості виявлення фактів, необхідних для встановлення істини в межах досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Проблематика використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні не втрачає актуальності протягом десятиліть. Окреслені питання були предметом наукових пошуків учених-процесуалістів, серед яких Ю. П. Аленін, Р. С. Белкін,

В. І. Гончаренко, О. В. Дулов, В. А. Журавель, В. С. Зеленецький, П. П. Іщенко, О. М. Колісниченко, В. О. Коновалова, М. П. Кузнєцов, В. І. Махов, Ю. К. Орлов, О. Р. Россинська, М. Я. Сегай, О. Б. Селіна, С. А. Шейфер, В. Ю. Шелітько, М. П. Яблоков та ін.

Попри те, що поняття процесуальних форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі загалом досліджено, донині немає єдності в поглядах щодо форм їх використання під час розслідування окремих категорій злочинів, зокрема за фактами знищення або пошкодження майна. Дискусійними залишаються також питання, пов'язані з процесуальним статусом спеціаліста. З огляду на це, слід детальніше розглянути форми використання спеціальних знань під час розслідування знищення або пошкодження майна.

Спеціальними, на думку В. І. Гончаренка, є знання, якими володіє особа в певній галузі, адже «спеціальні знання мають бути ширшими та глибшими, ніж знання в аналогічних галузях інших осіб; такими не вважають знання загальновідомі та загальнодоступні» [1, с. 114]. У визначенні увагу акцентовано на тому, що спеціальні знання – це ті, які фахівець отримує завдяки професійній підготовці й досвіду із зайняття конкретним видом діяльності.

У контексті вивчення форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні за фактами знищення або пошкодження майна варто зазначити, що із цим процесом окремі вчені пов'язують застосування науково-технічних і техніко-криміналістичних засобів [2, с. 24; 3, с. 105–142]. Зокрема, П. С. Елькінд стверджує, що науково-технічні засоби нормативно закріплено у формі дозволу на їхнє застосування, про що свідчить відсутність заборони їх використання нормами права [3, с. 113]. Водночас С. С. Алексєєв зауважує, що загальна заборона поширюється на діяльність посадових осіб та органів, наділених державно-владними повноваженнями, до яких належать особи, що здійснюють кримінальне провадження [4, с. 47]. Тому суб'єкти кримінального провадження мають право застосовувати лише ті науково-технічні засоби, що безпосередньо передбачені в законі або дозволені ним.

Техніко-криміналістичні засоби в законі не закріплено, а тому їх можна застосовувати за умов, якщо це не суперечить його нормам. Проте безпосереднє відображення таких засобів у

законодавстві не є обов'язковою умовою використання в кримінальному процесі всіх техніко-криміналістичних засобів.

Питання щодо форм використання спеціальних знань у процесі розслідування знищення або пошкодження майна в науковій літературі однозначно не вирішено. Проте ми солідарні з авторами, які основними формами застосування спеціальних знань і технічних засобів у межах розслідування цих злочинів вважають: 1) безпосереднє використання суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності під час виконання своїх процесуальних функцій щодо збирання, дослідження й оцінювання доказів; 2) участь спеціалістів у провадженні слідчих (розшукових) дій; 3) призначення та проведення судових експертиз [5, с. 50–51]. Цю позицію поділяє Б. В. Романюк, зазначаючи, що форма реалізації спеціальних знань залежить, передусім, від суб'єкта, виду діяльності й мети їх застосування [6, с. 8–9].

Ці форми слід розглянути детальніше крізь призму розслідування знищення або пошкодження майна.

Безпосереднє застосування спеціальних знань слідчими. Можливість застосування власних спеціальних знань слідчим з метою виявлення, фіксування та вилучення криміналістично значущої інформації під час розслідування знищення або пошкодження майна є дещо суперечливою, зокрема в процесі дослідження матеріальних об'єктів. Розглядаючи це питання, В. К. Лисиченко та В. В. Циркаль дійшли висновку, що слідчий за наявності в нього спеціальних знань і володіння методикою може здійснити ідентифікаційні дослідження, однак вони будуть лише попередніми. Висновки, зроблені слідчим на підставі таких досліджень, не мають доказового значення і не можуть бути зафіксовані в процесуальних актах [5, с. 52], тобто не мають процесуальної сили. Аналогічну позицію обстоюють й інші автори [7].

Аналізуючи окреслене питання, В. К. Лисиченко та В. В. Циркаль стверджують, що відомості про виявлений слідчим факт, умови, за яких його спостерігають, режим використання засобів та інше слід фіксувати в протоколі. За умов дотримання встановлених законом правил оформлення слідчих (розшукових) дій результати таких досліджень мають доказове значення в провадженні [5, с. 53]. Поділяючи цю позицію, зазначимо, що застосовувати науково-технічні засоби суб'єкт доказування може тоді, коли це не змінює досліджувані сліди й речові джерела,

а використані прийоми надання інформації є зрозумілими для всіх учасників кримінального провадження.

Досліджуючи проблему застосування власних спеціальних знань слідчим, Б. В. Романюк зауважує, що «...забезпечити високу якість досудового слідства та встановлення об'єктивної істини в справі може лише слідчий, який досконало володіє максимально можливим масивом спеціальних знань» [6, с. 10].

Безперечно, дослідження матеріальних об'єктів вимагає застосування спеціальних, здебільшого криміналістичних, знань і науково-технічних засобів, причому на досить високому рівні. Проте майбутні слідчі під час навчання у вищих юридичних навчальних закладах отримують спеціальні (переважно криміналістичні) знання в обсязі, достатньому для орієнтування в можливостях їх використання. У зв'язку з браком часу вони не мають реальної можливості набути практичних навичок застосування науково-технічних засобів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження матеріальних об'єктів, зокрема за фактами знищення або пошкодження майна. Унаслідок збільшення навантаження під час виконання своїх службових обов'язків слідчий має дедалі менше можливостей застосовувати власні спеціальні знання та науково-технічні засоби, навіть якщо він володіє ними на досить високому рівні. Тому на сучасному етапі власні спеціальні знання слідчий застосовує здебільшого для здійснення контролю за належним використанням спеціальних знань і науково-технічних засобів залученими до участі в слідчих (розшукових) діях особами (спеціалістами) [8, с. 10].

Отже, слідчий, за наявності в нього спеціальних знань і навичок у галузі криміналістичної техніки, може їх самостійно застосовувати, за винятком випадків, коли, згідно з Кримінальним процесуальним кодексом (КПК) України, він зобов'язаний залучити фахівця в певній галузі. Проте це не є раціональним, адже суперечить принципам розподілу праці. У зв'язку із цим суттєве поліпшення якості кримінального провадження, на нашу думку, можливе лише за умов залучення до розслідування відповідних фахівців, зокрема застосування ними сучасних науково-технічних засобів.

Досить поширеною є практика використання такої форми допомоги фахівців під час розслідування знищення або пошкодження майна, як *участь спеціаліста в проведенні слідчих*

(розшукових) дій. Це забезпечує умовну гарантію отримання належних доказів у випадках, які передбачають застосування спеціальних знань, сприяє виявленню доказів, які могли бути упущені [9, с. 35]. Таким чином, спеціаліст не є самостійною фігурою в кримінальному процесі. Він не має права самостійно провадити певні дії, а працює під безпосереднім керівництвом слідчого, допомагаючи йому збирати докази.

Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка має спеціальні знання та навички із застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок (ст. 71 КПК України) [10]. Вивчення наукових джерел і слідчої практики засвідчує, що спеціалістів залучають до участі в слідчих (розшукових) діях (зокрема за фактами знищення або пошкодження майна) у разі: 1) браку спеціальних знань і навичок у слідчого; 2) недостатнього оволодіння слідчим прийомами й засобами швидкого та якісного виконання певної роботи, що потребує спеціальних знань і навичок; 3) необхідності з етичних чи тактичних міркувань доручити здійснення визначених дій саме спеціалістові; 4) одночасного застосування декількох науково-технічних засобів; 5) необхідності виконання значного обсягу роботи, що вимагає спеціальних знань і навичок [11, с. 12].

Найпоширенішим різновидом допомоги фахівця є його консультативна діяльність. Типовими консультаціями фахівця під час розслідування знищення або пошкодження майна є такі:

1) консультації загального характеру, що дають змогу слідчому зорієнтуватися в події злочину, його механізмі, масштабах злочинної діяльності, колі учасників злочину в тій частині питань, що пов'язана зі спеціальними знаннями. Наприклад, під час розслідування знищення майна консультації пов'язані з визначенням особливостей механізму вчинення злочину, знарядь і засобів реалізації злочинного умислу тощо. Зазначені консультації є ознайомлювальними. Їх здебільшого проводять під час початкових, невідкладних слідчих (розшукових) дій (у процесі огляду місця події, зокрема фотографування, складення схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо);

2) конкретні консультації зі спеціальних питань під час підготовки до проведення слідчих (розшукових) дій [12, с. 46].

Такі консультації фахівця підвищують ефективність окремих слідчих (розшукових) дій (наприклад, допиту, слідчого експерименту). Завдяки таким консультаціям слідчий точніше визначає обсяг, напрям і межі з'ясування питань, що вимагають спеціальних пізнань. Наприклад, використання знань професійного психолога для практичної та інформаційної допомоги дасть змогу органу досудового розслідування з'ясувати основні мотивувальні чинники знищення або пошкодження майна. Залучення фахівця до аналізу й оцінювання даних сприяє якісному відтворенню слідчим реальної картини протиправного діяння, а також перевірці достовірності фактів. Спеціаліст-консультант, беручи участь у підготовці слідчих (розшукових) дій за фактами знищення або пошкодження майна, може прогнозувати поведінку його учасників і способи подолання небажаних ситуацій. Так, під час підготовки до допиту підозрюваного може бути окреслено варіанти помилкових пояснень фактів, спроби їх маскування тощо. Причому досвідчений фахівець рекомендує способи викриття неточних, неповних, помилкових показань, визначає фактичний матеріал, на який варто посперечатися в таких випадках. Без певних слідчих «хитрощів» часто досить складно викрити допитуваного, який має тверду установку на неправдиві показання та досконало володіє знаннями з різних галузей науки й техніки [13, с. 53];

3) консультативна допомога під час проведення слідчої (розшукової) дії. Вона буде конкретнішою і сконцентрованішою, проте може не передбачати безпосереднього контакту (зокрема, через засоби зв'язку). Наприклад, під час допиту підозрюваного в учиненні знищення або пошкодження майна чи свідка може виникнути ситуація, за якої слідчий через спеціальний характер питання, що з'ясовують, не може правильно оцінити позицію допитуваного, його показання та продовжити на належному рівні допит.

Залучені до участі в проведенні слідчої (розшукової) дії спеціалісти можуть надати також криміналістичну, методичну й технічну допомогу [11, с. 12–17; 14, с. 32–33; 15] під час розслідування знищення або пошкодження майна.

Дискусійним залишається питання щодо можливості фіксування в протоколі слідчої (розшукової) дії консультацій і пояснень, які надають спеціалісти стосовно спеціальних питань. Попри позицію окремих науковців, які заперечують необхідність фіксування в протоколах таких консультацій і пояснень [5, с. 4],

на нашу думку, результати діяльності фахівця, зокрема у формі консультацій, варто фіксувати в процесуальних документах, інакше надана ними допомога втрачає сенс. Обстоюючи цей погляд, деякі вчені пропонують запровадити спеціальний додаток до протоколів слідчих (розшукових) дій, проведених за участі спеціалістів, назвавши його «Діяльність спеціаліста(ів)». Такий документ належатиме до матеріалів, що додають до протоколу та пояснюють його зміст. У додатку має бути зафіксовано основні види сприяння спеціалістів слідчому: а) застосування науково-технічних засобів; б) консультації; в) рекомендації [16, с. 39]. Цю концепцію схвально оцінює В. Л. Буркацький, який запропонував результати діяльності спеціаліста, передусім під час огляду місця події, фіксувати в «довідці спеціаліста про результати огляду місця події». У такій довідці, на його думку, необхідно зазначити не лише основні види сприяння спеціаліста (консультації, рекомендації), а й результати оцінювання ним деяких елементів місця події [17, с. 54–55]. Аналіз ст. 71 КПК України дає підстави стверджувати, що пропозиції щодо консультацій, рекомендацій і результатів застосування науково-технічних засобів не суперечать вимогам закону. Адже ч. 4 цієї статті надає фахівцеві право ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу слідчого чи суду, акцентувати увагу слідчого або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів, що пов'язано з виявленням, закріпленням та вилученням доказів. З огляду на це, усні заяви слід фіксувати в протоколі, а письмові – долучати до протоколу.

Серед допоміжних процесуальних форм використання спеціальних знань під час проведення слідчих (розшукових) дій потрібно виокремити залучення перекладача (ст. 68 КПК України); фахівців, здатних взаємодіяти з особами із психічними чи фізичними вадами, наприклад, з німими, глухими, сліпими (ст. 71 КПК України); педагога або психолога, зокрема для допиту малолітньої або неповнолітньої особи (ст. 226 КПК України) [10].

Наступною формою використання спеціальних знань під розслідування знищення або пошкодження майна є *судова експертиза* (ст. 101, 102, 242–245 КПК України). Експертизу призначають тоді, коли для вирішення питань у межах провадження необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання [18]. У науковій літературі цілком слушно зауважено, що призначенню експертизи має передувати потреба саме в

науковому знанні. Перелічити всі види спеціальних знань неможливо. Вони не обмежуються знаннями в галузі науки, техніки й мистецтва. Це можуть бути, наприклад, не наукові, хоча й важкодоступні, знання, до яких належать окремі різновиди хобі.

Судова експертиза є найпоширенішою формою використання спеціальних знань у кримінальному процесі. З нею пов'язані особливо гострі дискусії щодо питання допустимості її виконання до моменту відкриття кримінального провадження. Ця проблема стосується не лише судово-медичних (зокрема стосовно особи), хімічних експертиз (для встановлення наркотичних речовин). Доволі часто дослідження має вирішити питання про наявність ознак злочину та встановлення механізму протиправного діяння (наприклад, під час розслідування знищення майна шляхом підпалу або вчинення інших умисних дій в аналогічний спосіб). У таких ситуаціях норми чинного КПК України унеможливають ефективне застосування спеціальних знань. Заборона проведення експертизи до відкриття кримінального провадження явно суперечить принципу оперативності та логіці розслідування загалом, змушує практичних працівників шукати інші шляхи вирішення питань, з'ясування яких є підставою для прийняття рішень.

На нашу думку, аналіз проблем судової експертизи часто здійснюють, не враховуючи інших форм використання спеціальних знань. Це пояснює ставлення до судової експертизи як до єдиного джерела спеціальних знань у кримінальному процесі. Водночас законодавець не вважає судову експертизу невідкладною слідчою (розшуковою) дією. Водночас судова експертиза відрізняється від методів роботи фахівців в інших формах тим, що її здійснюють поза полем інших конкретних слідчих (розшукових) дій.

Судовий експерт у своєму дослідженні обмежений матеріалами, наданими ініціатором призначення судової експертизи. Будь-які зміни усталених принципів судової експертизи позначаються на її структурі, формі.

Очевидною є необхідність підвищення рівня якості судової експертизи. Досягнути цього можна лише шляхом упорядкування системи форм використання спеціальних знань. Нині жодна з форм застосування спеціальних знань не є ефективною, а отже, уся система форм не є оптимальною, не відповідає вимогам практики розслідування фактів знищення або пошкодження майна.

Попри розбіжності за кримінально-правовими ознаками, злочини, пов'язані зі знищенням або пошкодженням майна, з криміналістичної позиції мають спільну рису. Вона полягає в тому, що ці злочини спричиняють однакові наслідки – результати фізичної дії ззовні, які зазвичай є підставою для початку досудового розслідування. Аналогічність механізму злочинів цієї категорії зумовлює схожість основних положень методики їх розслідування. Найефективнішим каналом розширення сфери використання спеціальних знань у процесі розслідування знищення або пошкодження майна є участь спеціаліста в проведенні слідчих (розшукових) дій (ст. 71 КПК України). Саме цю форму слід вважати основною, а судову експертизу – особливою, вищою формою використання спеціальних знань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы) / В. И. Гончаренко. – Киев : Высш. шк., 1980. – 160 с.
2. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений : учебник / [В. П. Бахин, В. И. Гончаренко, Н. И. Клименко и др.]; под ред. В. К. Лисиченко. – Киев : Высш. шк., 1988. – 405 с.
3. Элькинд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовном процессе : учеб. пособие / П. С. Элькинд. – Ленинград : ЛГУ, 1976. – 143 с.
4. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве : учеб. пособие / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1989. – 288 с.
5. Лисиченко В. К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль. – Киев : КГУ, 1987. – 100 с.
6. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Романюк Богдан Васильович. – Київ, 2002. – 20 с.
7. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні: проблемні питання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nnodes.org.ua/news/item/68>. – Назва з екрана.

8. Бахин В. П. Материалы к изучению практики борьбы с преступностью / В. П. Бахин, Н. С. Карпов. — Киев : Семенко С., 2007. — 489 с.

9. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002) : монография / В. П. Бахин. — Киев : Охрана труда, 2002. — 268 с.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. — Назва з екрана.

11. Грабовский В. Д. Фоноскопия. Теория и практика использования звуковых следов в расследовании преступлений : учеб. пособие / В. Д. Грабовский, О. Н. Кравчук. — Н. Новгород : НА МВД РФ, 2001. — 108 с.

12. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты) / П. П. Ищенко. — М. : Юрид. лит., 1990. — 159 с.

13. Коновалова В. О. Допит: тактика і психологія : навч. посіб. / В. О. Коновалова. — Харків : Консум, 1999. — 157 с.

14. Галаган В. І. Проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів внутрішніх справ України : монографія / В. І. Галаган. — Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. — 300 с.

15. Хрусталев В. Н. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях : учеб. пособие / В. Н. Хрусталев, Р. Ю. Трубицин. — СПб. : Питер, 2013. — 208 с.

16. Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події [Електронний ресурс] : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 3 листоп. 2015 р. № 1339. — Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/main/l378204>. — Назва з екрана.

17. Совершенствование тактики следственного осмотра с участием группы специалистов / С. Д. Коберник, М. Я. Сегай, В. К. Стринжа, П. В. Цымбал // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1986. — Вып. 33. — С. 33–39.

18. Буркацкий В. Л. Вопросы использования специальных знаний на первоначальном этапе расследования краж / В. Л. Буркацкий // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1990. — Вып. 40. — С. 52–56.

19. Про судову експертизу [Електронний ресурс] : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>. – Назва з екрана.